

डॉ. मनिषा श्रीराम चौधरी

संशोधन मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, अॅड. विठ्ठलराव हांडे
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक

योगिता किरण पवार

संशोधक विद्यार्थी, अॅड. विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय, नाशिक

प्रस्तावना

आजच्या काळात पर्यावरणीय संकट हे एक गंभीर समस्या बनली आहे, ज्याचा प्रभाव केवळ पृथ्वीच्या जैवविविधतेवरच नाही तर मानवतेच्या अस्तित्वावरही होतो. वाढती शहरीकरणे, औद्योगिकीकरणे, जलवायु परिवर्तन, आणि वाढत्या प्रदूषणामुळे पर्यावरणाचा नैतिक संतुलन ढासळत आहे. यामुळे आपल्या जीवनशैलीत अनेक प्रकारच्या बदलांना सामोरे जावे लागते. या सर्वांचा थेट परिणाम शालेय विद्यार्थ्यांच्या जीवनावर देखील होतो. प्रदूषण, जलवायु बदल, जलस्रोतांची संकटे, आणि वनसंपत्तीचे नुकसान यामुळे विद्यार्थ्यांचे शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य धोक्यात येत आहे.

शालेय जीवन हे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, मानसिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण असते. परंतु पर्यावरणीय संकटामुळे शालेय वातावरणावर होणारा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम करतो. प्रदूषणामुळे शालेय विद्यार्थ्यांना श्वसनासंबंधी रोग, अशक्तपणा, आणि तणाव यांसारख्या शारीरिक व मानसिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. याशिवाय, शालेय कार्यामध्ये देखील लक्ष विचलित होऊन त्यांचा शैक्षणिक कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो. शिक्षण क्षेत्राने विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणीय संकटाबद्दल जागरूकता निर्माण करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

या संदर्भात, शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणीय संकटाची जाणीव आणि त्यावर उपाय शोधण्याची प्रक्रिया महत्त्वाची आहे. विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून पर्यावरण संरक्षणाच्या महत्त्वाची माहिती देणे, त्यांना जागरूक करणे, आणि त्यांना पर्यावरण रक्षणाच्या कामात सक्रिय सहभागी होण्यासाठी प्रेरित करणे आवश्यक आहे. शालेय उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांना वृक्षारोपण, जलसंधारण, कचरा व्यवस्थापन, आणि प्लास्टिक मुक्तता यांसारख्या उपायांमध्ये सहभागी करून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. शाळांमध्ये यासंबंधी कार्यशाळा, प्रकल्प, आणि मोहीम सुरू करून विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मक पर्यावरणीय जागरूकता निर्माण केली जाऊ शकते.

उद्दिष्टे

- शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणीय संकटाच्या विविध कारणांची आणि परिणामांची जाणीव वाढवणे, ज्यामुळे ते प्रदूषण, जलवायु परिवर्तन, आणि निसर्गाची हानी या समस्यांबद्दल जागरूक होतील.
- पर्यावरणीय संकटामुळे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणाऱ्या नकारात्मक परिणामांची माहिती देणे आणि त्यावर उपाय शोधण्यास प्रेरित करणे.
- पर्यावरणीय संकटाचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम समजून घेत, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षणात अडचणी येऊ शकतात हे स्पष्ट करणे.
- विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय संकटाच्या बाबतीत सामाजिक आणि व्यक्तिगत बदल घडवण्यासाठी प्रेरित करणे, ज्यामुळे ते आपल्या कुटुंब, शाळा आणि समाजात सकारात्मक प्रभाव टाकू शकतील.
- शालेय विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय संकटाचे समाधान कसे शोधता येईल याविषयी माहिती देणे आणि विविध उपाययोजना सुचवून त्यांना पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी सक्रिय भूमिका घेण्यास प्रवृत्त करणे.

पर्यावरणीय संकटाची कारणे

- प्रदूषण:** औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, आणि वाहनांमुळे होणारे वायू, जल, आणि मातीचे प्रदूषण. यामुळे पर्यावरणाच्या विविध घटकांवर दबाव पडतो.
- वनतोड:** जंगलांची कत्तल, जंगलातील प्रजातींचा नाश, आणि जंगलांचा कमी होणारा विस्तार. या कारणामुळे पर्यावरणीय संतुलन बिघडते.
- जलवायु बदल:** ग्लोबल वॉर्मिंग आणि हरितगृह वायूंचा उत्सर्जन यामुळे पृथ्वीच्या तापमानात वाढ होणे, ज्यामुळे चांगले हवामान आणि सजीव प्रजातींचा अस्तित्व धोक्यात येतो.
- प्लास्टिक प्रदूषण:** प्लास्टिक वस्तू, पॅकिंग आणि अन्य कचऱ्यामुळे समुद्र, नद्या आणि वातावरणात होणारा प्रदूषण. हे पर्यावरण आणि जैवविविधतेला धोकादायक ठरते.

पर्यावरण संकटाचा शालेय विद्यार्थ्यांच्या जीवनावर होणारा परिणाम

1. प्रदूषणामुळे विद्यार्थ्यांना श्वसनासंबंधी समस्या, जसे की दमा, खोकला, आणि श्वास घेण्यास त्रास होऊ शकतो. हे त्यांच्या शारीरिक आरोग्यावर प्रतिकूल प्रभाव टाकते, ज्यामुळे शाळेतील उपस्थिती आणि शारीरिक कार्यक्षमतेवर नकारात्मक परिणाम होतो.
2. पर्यावरणीय संकटामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक तणाव वाढू शकतो. जलवायु बदल, प्रदूषण, आणि पर्यावरणीय संकटामुळे भविष्यातील अनिश्चिततेची भावना निर्माण होते, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्थितीवर परिणाम होतो.
3. प्रदूषणामुळे विद्यार्थ्यांची एकाग्रता कमी होऊ शकते, ज्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक कार्यक्षमता आणि ध्येय साधण्याची क्षमता प्रभावित होते. प्रदूषणामुळे शालेय वातावरणही विकृत होऊ शकते, जे विद्यार्थ्यांच्या लक्षावर परिणाम करते.
4. प्रदूषण आणि पर्यावरणीय संकटामुळे विद्यार्थ्यांना शारीरिक आणि मानसिक थकवा जाणवू शकतो. प्रदूषणाच्या प्रभावामुळे शरीराची क्षमता कमी होऊ शकते, ज्यामुळे त्यांच्या शाळेतील सहभाग आणि शिकण्यावर परिणाम होतो.
5. पर्यावरणीय संकटामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कुटुंबातील आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीवर परिणाम होऊ शकतो. वादळी परिस्थिती, आपत्ती, आणि पर्यावरणीय संकटामुळे शालेय वातावरण आणि कुटुंबीयांच्या सामाजिक जीवनावर दबाव येतो.
6. जलवायु बदल, जलस्रोतांचा अभाव, आणि निसर्गाची हानी विद्यार्थ्यांच्या भविष्यावर नकारात्मक प्रभाव टाकतात. ते भविष्याविषयी चिंता करू लागतात आणि शालेय जीवनाच्या उद्दिष्टांमध्ये अडथळे निर्माण होऊ शकतात.
7. पर्यावरणीय संकटामुळे शालेय विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेस धोका निर्माण होतो. प्रदूषणामुळे बाहेरील खेळ, शारीरिक शिक्षण, आणि इतर शालेय क्रियाकलाप प्रभावीत होऊ शकतात. कधी कधी ते स्वच्छ व सुरक्षित पर्यावरणात शिकू शकत नाहीत.
8. पर्यावरणीय संकटामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकता वाढवणे आवश्यक आहे. पर्यावरणीय संकटामुळे त्यांचे शिक्षण अधिक कठीण होऊ शकते, आणि त्यांना पर्यावरणीय समस्यांशी सामना करण्यासाठी सजग बनवणे आवश्यक आहे.
9. विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणीय संकटाची जाणीव कमी असू शकते. त्यांच्या कुटुंबियांमध्ये जागरूकतेचा अभाव असल्यामुळे, त्यांना पर्यावरणीय समस्यांबद्दल कमी माहिती असू शकते, ज्यामुळे समस्या किंवा संकटाच्या प्रमाणात वाढ होऊ शकते.
10. शालेय विद्यार्थ्यांना जलस्रोत, शुद्ध हवा, आणि इतर नैतिक संसाधनांची कमी उपलब्धता होऊ शकते. यामुळे त्यांच्या शालेय जीवनाच्या गुणवत्ता वर परिणाम होतो. विद्यार्थ्यांना प्राथमिक संसाधनांमध्ये अडचणी येऊ शकतात, ज्यामुळे त्यांच्या शिक्षणात रुकावट निर्माण होते.

विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय संकटाबद्दल जागरूक करण्याचे महत्त्व

1. विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय संकटांच्या कारणांचा, परिणामांचा, आणि उपायांचा अभ्यास शालेय उपक्रमांद्वारे करणे आवश्यक आहे. शालेय कार्यशाळा, प्रकल्प, आणि शालेय क्लब्स हे विद्यार्थ्यांना जागरूक करण्यासाठी प्रभावी असू शकतात.
2. विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय संकटाबद्दल माहिती देणे आणि त्यांना शालेय समाजाचे नेतृत्व करण्यास प्रोत्साहित करणे, यामुळे ते पर्यावरणाची काळजी घेण्यासाठी प्रेरित होऊ शकतात.
3. विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय बचत योजनांमध्ये सहभागी करून घेणे, जसे की जलसंधारण, वृक्षारोपण, आणि कचरा व्यवस्थापन, यामुळे त्यांच्यात पर्यावरणाच्या बाबतीत जागरूकता वाढते.
4. विद्यार्थ्यांना त्यांचे पर्यावरणीय वर्तन कसे सुधारता येईल यावर चर्चा केली जाऊ शकते. हे त्यांच्या वर्तनातील सकारात्मक बदल घडवून आणू शकते आणि समाजातील इतर सदस्यांमध्ये पर्यावरणीय जागरूकता निर्माण करू शकते.

पर्यावरणीय शिक्षणाचे महत्त्व

1. पर्यावरणीय शिक्षण विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय समस्यांची जाणीव करून देते. ते प्रदूषण, जलवायु बदल, वनतोड आणि जैवविविधतेच्या घटत्या स्थितीबद्दल जागरूक होतात, ज्यामुळे ते पर्यावरणाची काळजी घेण्यास प्रेरित होतात.
2. पर्यावरणीय शिक्षणाद्वारे विद्यार्थी केवळ शाळेतीलच नव्हे, तर समाजातील इतर सदस्यांमध्येही पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी सकारात्मक बदल घडवू शकतात. पर्यावरणीय समस्यांबद्दल संवाद साधणे आणि उपाययोजनांची अंमलबजावणी करणे या माध्यमातून समाजात जागरूकता वाढवता येते.
3. पर्यावरणीय शिक्षण विद्यार्थ्यांना शाश्वत पर्यावरणीय उपाय शोधण्यास मदत करते. उदाहरणार्थ, जलवायु परिवर्तनाच्या प्रभावांपासून बचावण्यासाठी सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, आणि जलसंधारण यासारख्या उपायांची माहिती विद्यार्थ्यांना दिली जाते.
4. पर्यावरणीय शिक्षण विद्यार्थ्यांना नैतिक आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव करून देते. ते समजतात की, पर्यावरणाच्या रक्षणाची जबाबदारी केवळ सरकार किंवा काही विशिष्ट संस्थांचीच नाही, तर प्रत्येक नागरिकाची आहे, आणि विशेषतः त्यांचे पर्यावरणीय वर्तन त्यांच्यापासूनच सुरू होते.

5. पर्यावरणीय शिक्षण विद्यार्थ्यांना नवनवीन पर्यावरणीय तंत्रज्ञानाची माहिती देते, जसे की शाश्वत ऊर्जा स्रोत, कचरा पुनर्वापर तंत्रज्ञान, आणि हरित कृषी पद्धती. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक आणि तांत्रिक कौशल्यांची वाढ होते, ज्याचा उपयोग ते भविष्यात पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी करू शकतात.
6. पर्यावरणीय शिक्षण विद्यार्थ्यांना केवळ स्थानिक पर्यावरणीय समस्यांबद्दलच नाही, तर जागतिक समस्यांबद्दल जागरूक करतो. उदाहरणार्थ, ग्लोबल वॉर्मिंग, ओझोन परतावा, आणि जागतिक जलवायू बदल याबद्दल विद्यार्थ्यांना माहिती दिली जाते, ज्यामुळे ते जागतिक पातळीवर पर्यावरणीय संरक्षणाच्या उपाययोजनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतात.
7. पर्यावरणीय शिक्षण विद्यार्थ्यांना प्राकृतिक संसाधनांचा कार्यक्षम आणि संतुलित वापर शिकवते. ते जल, वीज, आणि इतर संसाधनांचा बचतदार वापर कसा करावा याची माहिती मिळवतात, ज्यामुळे पृथ्वीवरील संसाधनांची बचत करता येते.

पर्यावरणीय संकटाशी लढण्यासाठी विद्यार्थ्यांची सक्रिय भूमिका

1. विद्यार्थ्यांनी शाळांमध्ये आणि परिसरात वृक्षारोपणाच्या मोहिमा सुरू कराव्यात. वृक्षारोपणामुळे हवा शुद्ध होते, वातावरणातील कार्बन डायऑक्साइड कमी होतो, आणि पृथ्वीचे तापमान नियंत्रित राहते.
2. विद्यार्थ्यांनी प्लास्टिक वस्त्रांचा वापर कमी करावा आणि शाळेत प्लास्टिक मुक्तता अभियानात सहभागी व्हावे. प्लास्टिक प्रदूषणाचे पर्यावरणात मोठा दुष्परिणाम होत आहे, आणि त्यास प्रतिबंध करण्यासाठी विद्यार्थ्यांची भूमिका महत्त्वाची आहे.
3. विद्यार्थ्यांनी शाळेत जलसंधारणाचे महत्त्व शिकावे आणि घरांमध्ये आणि शाळेत पाणी वाचवण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात. जलस्रोतांची बचत आणि जलवापराचे प्रभावी व्यवस्थापन यामुळे पर्यावरणीय संकटाचा प्रभाव कमी होईल.
4. विद्यार्थ्यांनी शाळेत कचऱ्याचे योग्य प्रकारे वर्गीकरण करावे आणि पुनर्वापर आणि पुनःचक्रणाचे महत्त्व शिकावे. वेस्ट टू वेल्थ या संकल्पनेचा वापर करून कचऱ्याचे पुनर्वापर केल्यास पर्यावरणावर सकारात्मक प्रभाव पडेल.
5. विद्यार्थ्यांनी शाळेतील लाइटिंग, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे आणि इतर ऊर्जा स्रोतांचा कार्यक्षम वापर करावा. ऊर्जा बचत आणि नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा वापर पर्यावरणीय संकटावर प्रभावी उपाय ठरू शकतो.
6. विद्यार्थ्यांनी पर्यावरणीय शिक्षणाची माहिती आपल्या मित्रांमध्ये आणि समुदायामध्ये पसरवावी. यासाठी शालेय कार्यशाळा, निबंध लेखन, आणि प्रदर्शने आयोजित केली जाऊ शकतात, ज्यामुळे इतरांना पर्यावरणाच्या महत्त्वाची जाणीव होईल.
7. विद्यार्थ्यांनी शाळेतील प्रदूषण कमी करण्यासाठी शासकीय आणि सामाजिक संस्थांशी काम करावे. उदाहरणार्थ, वाहनांची संख्या कमी करण्यासाठी चालण्याच्या आणि सायकलचा वापर करण्याचे प्रोत्साहन देणे.
8. विद्यार्थ्यांनी आपल्या कुटुंबीयांना जैविक शेती आणि स्मार्ट कृषी पद्धती वापरण्यास प्रोत्साहित करावे. या पद्धतींमध्ये रासायनिक खतांचा वापर कमी होतो, ज्यामुळे मातीचे प्रदूषण आणि जलप्रदूषण कमी होते.
9. विद्यार्थ्यांनी समाजातील लोकांशी संवाद साधून पर्यावरणीय संकटावरील उपाययोजनांवर चर्चा करावी. विद्यार्थ्यांचे विचार, सूचना आणि शिफारशी स्थानिक प्रशासन आणि समुदाय यांना मदत करू शकतात.
10. विद्यार्थ्यांनी पर्यावरण संरक्षणाच्या क्षेत्रात नेतृत्वाची भूमिका घ्यावी. शाळांमध्ये पर्यावरणीय क्लब्स, संघटनांचे नेतृत्व करणे आणि चांगले उदाहरण तयार करणे विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक जबाबदारीचे प्रतीक ठरते.

निष्कर्ष

1. पर्यावरणीय संकटामुळे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो, जसे की श्वास घेण्यास त्रास, दमा, आणि इतर शारीरिक विकार. याशिवाय, मानसिक आरोग्यावरही तणाव, चिंता आणि भविष्याविषयी अनिश्चिततेची भावना निर्माण होऊ शकते.
2. प्रदूषणामुळे विद्यार्थ्यांच्या एकाग्रतेवर परिणाम होतो, ज्यामुळे त्यांची शैक्षणिक कार्यक्षमता कमी होते. प्रदूषण आणि पर्यावरणीय संकटामुळे शाळेतील वातावरण अयोग्य होऊन विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे येतात.
3. पर्यावरणीय संकटामुळे विद्यार्थ्यांचे कुटुंब आणि सामाजिक परिस्थिती प्रभावित होतात. शाळेतील आर्थिक दबाव आणि पर्यावरणीय आपत्तींमुळे कुटुंबीयांना आर्थिक संकटांचा सामना करावा लागतो, ज्याचा थेट परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शालेय जीवनावर होतो.
4. पर्यावरणीय संकटाची जाणीव कुटुंबात नसल्यामुळे, विद्यार्थ्यांना घरात या संदर्भात पुरेशी माहिती आणि मार्गदर्शन मिळत नाही. परिणामी, पर्यावरणीय संकटाच्या प्रभावामुळे विद्यार्थ्यांना योग्य उपाययोजना समजून घेणे कठीण होऊ शकते.
5. प्रदूषणामुळे विद्यार्थ्यांच्या क्रीडायोग्य, शारीरिक शिक्षण आणि इतर शालेय क्रियाकलापांवर प्रतिकूल परिणाम होतो. शाळेतील बाह्य खेळ, शारीरिक अभ्यास किंवा प्रकल्प कार्यात विद्यार्थ्यांना कमी वेळ आणि ऊर्जा उपलब्ध होऊ शकते.
6. पर्यावरणीय संकटाच्या दीर्घकालीन परिणामांमुळे विद्यार्थ्यांच्या भविष्यातील करिअर आणि जीवनमानावरही प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो. जलवायू परिवर्तन आणि निसर्गाच्या असंतुलनामुळे नोकऱ्या, व्यवसाय आणि जीवनाच्या इतर क्षेत्रांवर संकट येऊ शकते.



7. पर्यावरणीय संकटाच्या प्रभावामुळे विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय शिक्षणाची आवश्यकता अधिक स्पष्ट होते. विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय संकटाची जाणीव, त्याची कारणे आणि उपाय शिकवणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, ज्यामुळे ते भविष्याच्या पर्यावरणीय संकटाचा सामना अधिक सक्षमपणे करू शकतात.

संदर्भ

1. सांगळे, शं. ना. (2015), *पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पर्यावरणीय शिक्षण*, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
2. ताटे, बालाजी (2018), *जलवायु बदल आणि त्याचे पर्यावरणीय परिणाम*, नेशनल बुक ट्रस्ट, मुंबई.
3. रावत, पुष्पा (2017), *शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण जागरूकता*, शं. ना. नवरे प्रकाशन, नाशिक.
4. कुलकर्णी, मंदाकिनी (2016), *पर्यावरणीय संकट आणि शालेय जीवनावर होणारे परिणाम*, ग्रंथालय प्रकाशन, ठाणे.
5. धोंड, रवी (2019), *पर्यावरणीय शिक्षणाच्या गरजा आणि विद्यार्थ्यांची भूमिका*, विद्यापीठ प्रकाशन, पुणे.
6. माळी, शं. ह. (2020), *वृक्षारोपण आणि पर्यावरण रक्षण*, प्रगती प्रकाशन, औरंगाबाद.